

TADEUSZ S. WRÓBLEWSKI
Poznań

NOWA FORMUŁA „BADAŃ WSCHODNIOEUROPEJSKICH”

KONGRES W HARROGATE

Jednym ze spektakularnych przykładów przemian dokonujących się w badaniach nad problematyką Europy Wschodniej był ostatni IV Międzynarodowy Kongres Badań nad Europą Wschodnią i Związkiem Radzieckim w Harrogate, w dniach 21 - 26 lipca 1990 r. Już sam fakt, że uczestniczyło w nim 122 naukowców radzieckich wskazywał na zmianę stanowiska ZSRR wobec „studiów wschodnich”. Pamiętać bowiem należy, że poprzedni tego typu kongres w Waszyngtonie badacze tego państwa zbojkotowali¹. Tym razem prof. O. Bogomołow w swym przemówieniu powitalnym stwierdził, iż uczeni radzieccy przybyli na kongres, ponieważ żywią nadzieję, iż będą tu mogli powiększyć swą wiedzę o własnym kraju. Świadczy to nie tylko o zmianie postawy wobec „badań wschodnioeuropejskich”, lecz również o zmianie sposobu myślenia o zagadnieniach własnego państwa, jego ustroju, ideologii i praktyce politycznej. W kongresie w Harrogate uczestniczyło również 36 badaczy z Polski, 31 z Jugosławii, 25 z Węgier, 18 z Czecho-Słowacji, 8 z Bułgarii, 4 z Rumunii i in.² Można więc uznać, że po okresie pełnego bojkotu „badań wschodnioeuropejskich” przez władze i środowiska naukowe krajów Europy Środkowej i Wschodniej, po raz pierwszy na międzynarodowym kongresie możliwa stała się konfrontacja poglądów, ocen i opinii badaczy z Zachodu i Wschodu co do historii i współczesności krajów tego obszaru.

Podczas kongresu obradowano w 14 sekcjach oraz na 25 różnego typu spotkaniach (sesje panelowe, posiedzenia „okrągłego stołu” itp). Były one poświęcone zagadnieniom polityki, gospodarki, środków masowego przekazu, problemom narodowościowym, młodzieży, sprawom oświaty, demografii, kwestiom bezpieczeństwa zbiorowego i ideologii.

Wielkim zainteresowaniem cieszyły się obrady sesji panelowej dotyczące *Zmian w Europie Wschodniej oraz w stosunkach między Wscho-*

¹ Por. K. Wädekin, *Washington 85, Anmerkungen zum Dritten Weltkongress für Sowjet- und Osteuropastudien*. „Osteuropa” z. 4/1986, ss. 334 - 336.

² Por. A. Buchholz, *IV Internationale Osteuropa-Kongress in Harrogate*. „Osteuropa” z. 11/1990, s. 1108.

dem i Zachodem. Ze szczególną uwagą wysłuchano tu wypowiedzi naukowców radzieckich: historyka J. Ambarcumowa, politologa i filozofa A. Cypki oraz historyczki L. Szewcowej. J. Ambarcumow stwierdził m.in., że do niedawna ZSRR zgodnie z wyznawaną ideologią, izolował się od świata, wyłączając się z udziału w wielu procesach międzynarodowych. Wskazał on również, iż socjalizm nie może być traktowany jako gotowa koncepcja ideowa, polityczna i społeczna, należy go raczej uznać za „ruch” ideowo-polityczny. Z kolei A. Cypko, który już wcześniej poprzez różne publikacje dał się poznać jako radykalny krytyk marksizmu i leninizmu, w swym wystąpieniu stwierdził, iż socjalistyczny model nie sprawdził się nigdzie. W żaden sposób nie ukazał jakichkolwiek realnych walorów. W podobny sposób, choć bardziej umiarkowanie wypowiedziała się L. Szewcowa na temat wprowadzenia w ZSRR gospodarki rynkowej. Komentatorzy piszący o obradach kongresu w Harrogate, uznali natomiast, iż „niejasne” były odpowiedzi uczestników radzieckich na pytanie dotyczące przyszłości imperium sowieckiego, wobec braku uzasadnienia jego istnienia względami ideologii socjalistycznej, jego trwania jako „wspólnoty republik socjalistycznych”. Snując wnioski z wystąpień kongresowych naukowców z ZSRR, a także z rozmów z nimi, można uznać, że przynajmniej duża ich część zrezygnowała z traktowania komunizmu czy socjalizmu jako trwałych kategorii ideowych. Również polityka Gorbaczowa była przez wielu z nich uznawana za nieaktualną i zdyskredytowaną przez niektóre posunięcia przywódcy ZSRR. Na pytania dyskutantów spoza Europy Wschodniej, co należy konkretnie uczynić dla właściwego rozwoju sytuacji w Związku Radzieckim, nie otrzymano „żadnej przekonującej odpowiedzi”, niektórzy radzieccy uczestnicy dyskusji wyrażali jedynie nadzieję w związku z nową, niezależną polityką Republiki Rosyjskiej³.

Odpowiednio dużo miejsca w obradach kongresu w Harrogate zajęły problemy gospodarcze Europy Wschodniej i Środkowej oraz kształt stosunków między Wschodem i Zachodem. Znane były na ogół wysiłki władz ZSRR mające na celu wprowadzenie „socjalistycznej” lub „kierowanej” gospodarki rynkowej. Ponieważ specjaliści ze Wschodu i Zachodu napotykają na trudności przy próbie zdefiniowania tych nieokreślonych pojęć, ze szczególną uwagą uczestników kongresu spotkał się odczyt uczonego amerykańskiego S. Scanlana, który przedstawił radzieckie dyskusje dotyczące możliwości rozwoju ekonomicznego ZSRR⁴.

Jak pisano w sprawozdaniach z obrad kongresu w Harrogate, ogólnym wrażeniem wyniesionym z jego przebiegu był inny język i inne kategorie myślenia zaprezentowane przez naukowców radzieckich oraz ba-

³ Jw., ss. 1109 - 1111.

⁴ Jw., s. 1111.

daczy z innych krajów Europy Wschodniej i Środkowej w przedstawianiu swych poglądów na procesy dokonujące się w ich krajach. Ich krytycyzm szedł nieraz o wiele dalej niż oceny badaczy zachodnich.

Potwierdzeniem zmian dokonujących się w programie, celach i roli badań nad problematyką krajów Europy Wschodniej była uchwała *International Council for Soviet and East European Studies* podjęta w Harrogate, aby V Międzynarodowy Kongres Badań nad Europą Wschodnią i ZSRR w 1995 r. zorganizowany został w miarę możliwości w jednym z krajów tego regionu Europy. Uznano, iż w przyszłości procesy dokonujące się w Europie Wschodniej i Środkowej powinny być badane nie tylko „z zewnątrz”, ale i „od wewnątrz” państw tego obszaru. Nie chodzi tu o badania zagadnień szczegółowych, a raczej o „naukowe rozwiązanie problemów budowy nowych stosunków między Wschodem i Zachodem”. Wobec historycznych związków państw Europy, lecz także wobec nierównomierności rozwoju społecznego i ekonomicznego tych krajów „badania wschodnie” muszą w przyszłości przyjąć „inny system wartości”, niż występuje to na obszarze „zwykłych badań spraw zagranicznych”.

Podczas obrad kongresu w Harrogate wskazano też, iż już obecnie należy rozważyć kwestie przyszłych form organizacyjnych współpracy międzynarodowej w dziedzinie „badań wschodnioeuropejskich”. Rozwijane być powinny takie formy współpracy, jak konferencje, koła robocze, naukowe programy rozwojowe, a także instytucje realizujące program współpracy między Wschodem i Zachodem, co wiąże się z określonymi postulatami finansowymi. Kongres w Harrogate zorganizowany został z pomocą licznych brytyjskich, amerykańskich, kanadyjskich i francuskich towarzystw naukowych, fundacji i sponsorów prywatnych, którzy oddali do dyspozycji organizatorów odpowiednie środki pieniężne. Zasada stosowana obecnie, tzn. opłacanie kosztów podróży przez uczestników z obszaru Europy Wschodniej, a kosztów pobytu w Anglii przez biuro kongresu, uznana została za „dość sprawną także w zastosowaniu do dalszych imprez tego typu”. We wnioskach snutych z przebiegu obrad kongresu w Harrogate podkreślano, że należy być świadomym, iż „prace naukowe (w dziedzinie „badań wschodnich”) ze względu na ich oddziaływanie duchowe i ogólne nabierają znaczenia pionierskiego w kształtowaniu stosunków między Wschodem i Zachodem. Rozbudowa i finansowanie badań naukowych nad problematyką Europy Środkowej i Wschodniej stanowi więc jedną z najbardziej spektakularnych i ważnych form współdziałania w dziele zbliżenia społeczeństw i państw Europy Wschodniej i Zachodniej oraz w dziele przebudowy krajów Europy Środkowej i Wschodniej⁵.

⁵ Jw., ss. 1112 - 1113.

NOWA ORIENTACJA NIEMIECKICH BADAŃ EUROPY WSCHODNIEJ

Środowisko niemieckich badaczy zagadnień wschodnioeuropejskich jest szczególnie zainteresowane przemianami polityczno-ustrojowymi i społeczno-ekonomicznymi dokonującymi się obecnie w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Bierze się to stąd, iż niemiecki system badań tego typu był jednym z najbardziej aktywnych i rozbudowanych kompleksów badawczych w skali globalnej, najbardziej wyspecjalizowanych, a także działających w najbliższym sąsiedztwie obszarów będących przedmiotem jego obserwacji. Określona koniunktura polityczna i społeczna sprzyja rozwojowi tych badań, od niej bowiem zależy ich dalszy rozwój lub redukcja, ich rola i znaczenie w życiu politycznym, społecznym i naukowym RFN⁶. Obfitość materiałów opublikowanych w ostatnim okresie jest spektakularnym potwierdzeniem zainteresowania badaczy niemieckich powiązaniem i wzajemnym wpływem procesów dokonujących się w postkomunistycznych krajach Europy Środkowej i Wschodniej oraz kształtowaniem się aktualnej formuły badań naukowych podejmujących sprawy tego obszaru⁷.

Zajmują się oni bardzo różnorodnymi aspektami „badań wschodnioeuropejskich”, podkreślając m.in. fakt, iż ich funkcjonowanie w okresie dominacji ZSRR w Europie Środkowo-Wschodniej oraz w Azji „było niezbędnym warunkiem kształtowania określonych opinii politycznych oraz działań mających na celu zapewnienie bezpieczeństwa”. Ilościowy wzrost badań Europy Wschodniej widoczny w rozbudowie personalnej, instytucjonalnej i materialnej był charakterystycznym zjawiskiem dla okresu „zimnej wojny”, a także późniejszego konfliktu między Wschodem i Zachodem, „konfliktu systemów”. Zmiany dokonujące się w tej sferze stosunków międzynarodowych spowodowały, iż w środowisku naukowców i publicystów zajmujących się „badaniami wschodnimi” pojawiła się niepewność co do motywacji ich funkcjonowania i ogólnej „przydatności”⁸. Uzasadnieniem tych obaw była np. decyzja Komisji Europejskiej o zaniechaniu „wobec zmieniającej się sytuacji” realizowanego przez nią od 1985 r. projektu utworzenia Europejskiej Fundacji Badań

⁶ T. S. Wróblewski, *Ewolucja „Ostforschung” w Republice Federalnej Niemiec (1969 - 1982)*. Poznań 1986, ss. 8 - 10.

⁷ Por. T. S. Wróblewski, *Zachodniemieckie „badania wschodnie” wobec nowej sytuacji w Europie Wschodniej*. „Przegląd Zachodni” nr 5 - 6/1990, ss. 125 - 127. A. Pradetto, *Deutschland, die Sowjetunion und der Westen. Zur Neuordnung der politischen Landkarte Europas*. „SWS-Rundschau” z. 4/1990, ss. 503 - 519.

⁸ Por. A. Buchholz, *Künftige Aufgaben der Osteuropaforschung*. „Osteuropa” z. 2/1991, s. 162.

Europy Wschodniej. Szereg teoretyków niemieckich podkreśla też, iż „badań wschodnioeuropejskich” nie można dalej traktować jako „niezależnej dziedziny naukowej” wobec faktu „rozpadu jedności przedmiotu tych badań”⁹.

Naukowcy-specjaliści w zakresie zagadnień „wschodnich” winni być odtąd traktowani wyłącznie jako eksperci z tej dziedziny wiedzy, a „badania wschodnie” w sensie tradycyjnym nie mogą być nadal realizowane. Wobec radykalnych zmian w sytuacji światowej w ogóle, a w regionie Europy Środkowej i Wschodniej w szczególności występuje się także z ostrą krytyką założeń metodologicznych i „możliwości prognozowania” tych badań. Dodać tu należy, że problemy metodologii „badań wschodnioeuropejskich” a także kwestia spójności ich programu badawczego dyskutowana jest w kręgu naukowców niemieckich od dość dawna¹⁰. Motywacje istnienia tych studiów kwestionowane były już w latach siedemdziesiątych, w związku z procesem KBWE i pojawieniem się opinii, że stanowią one swoistą przeszkodę w zbliżeniu Wschodu i Zachodu, w procesie odprężenia¹¹. Już w tym okresie pojawiły się, a obecnie zdecydowanie nasiliły się opinie, iż naukowe, systematyczne studium innych krajów i regionów może być zastąpione przez indywidualne doświadczenia i wiedzę, a także bezpośrednie kontakty w różnych dziedzinach życia politycznego, społecznego itd. Niezwykle aktualnym zagadnieniem dla badaczy zajmujących się sprawami Europy Środkowej i Wschodniej jest jak dalece i jak długo ich prace badawcze utrzymają charakter ogólnych „badań regionalnych”¹².

Teoretycy niemieccy pisząc o tych problemach stwierdzają, iż dla właściwej oceny wpływu przemian sytuacji światowej na ogólną formułę badań Europy Środkowej i Wschodniej niezbędne jest prześledzenie istoty procesów dokonujących się w państwach postkomunistycznych oraz ich oddziaływanie na kształtowanie się celów badawczych poszczególnych dziedzin specjalistycznych „badań wschodnioeuropejskich”. Analiza taka stanowić może podstawę wysnucia ogólnych wniosków dotyczących teraźniejszości i przyszłości owych badań w Niemczech i w innych krajach świata. W enuncjacjach niemieckich omawiających te zagadnienia najwięcej uwagi, co zrozumiałe, poświęca się zagadnieniom politycznych przemian w Europie Środkowej i Wschodniej oraz wpływu tych przemian na charakter i przeznaczenie badań z zakresu nauk politycznych i prawnych realizowanych w kompleksie „studiów wschodnio-

⁹ Jw., ss. 162 - 163.

¹⁰ T. S. Wróblewski, *Ewolucja „Ostforschung...”, ss. 8 - 10 oraz 53 - 110.*

¹¹ Jak wyżej oraz A. Buchholz, *Künftige Aufgaben...*, ss. 162 - 163.

¹² A. Buchholz, *Künftige Aufgaben...*, s. 163.

europijskich”¹³. Jak więc widzą teoretycy i publicyści niemieccy procesy dokonujące się w naszym regionie Europy?

Stwierdzają oni przede wszystkim, iż nie ma wątpliwości co do tego, że komunizm jako system ideowy, gospodarczy i polityczny załamał się. Uznanie przez władze ZSRR niepowodzeń w dziedzinie życia politycznego, społecznego i gospodarczego, rewizja radzieckiej polityki zagranicznej, zaakceptowanie przez Moskwę rewolucyjnych przemian ustrojowych w krajach Europy Środkowej i Wschodniej uwolniły stosunki międzynarodowe od wielkiego ciężaru. Oddziaływanie tego zjawiska na proces integracji europejskiej oraz na politykę zagraniczną Zachodu jest oczywiste. W miejsce politycznego zagrożenia przez blok komunistyczny pojawia się obecnie problem postępującej wewnętrznej destabilizacji Europy Wschodniej. Mimo to wspólnota państw byłego ZSRR pozostaje nadal ważnym czynnikiem polityki światowej i europejskiej, bowiem nawet przy dalszym rozpadzie imperium sowieckiego aż do wymiarów Rosji, pozostanie ona wielkim mocarstwem ze względu na zajmowany obszar i potencjał gospodarczy oraz posiadanie broni nuklearnej, a także eksplorację kosmosu. Pluralizacja polityki wewnętrznej oraz coraz większe zbliżenie się ZSRR, a potem Rosji z Europą Zachodnią i innymi krajami świata mogą uwolnić stosunki z bliższymi sąsiadami od tradycyjnych obciążeń politycznych i przekształcić je w relacje oparte na współpracy i wzajemnej pomocy. Aspekty militarne i kwestie polityki bezpieczeństwa przechodzą stopniowo na plan dalszy, podczas gdy zyskują na znaczeniu możliwości wymiany gospodarczej i technologicznej oraz sprawy międzynarodowego podziału pracy. Ideologiczny i polityczny podział Europy wydaje się być przewyciężony, militarny również. Pozostaje do pokonania podział ekonomiczny, technologiczny i społeczno-duchowy, a to może być procesem długotrwałym i skomplikowanym. W konsekwencji nagłych zmian ustrojowych i pojawienia się dążenia do zintegrowania z Europą Zachodnią, procesy rozwojowe w Europie Wschodniej mogą być w coraz większym stopniu analizowane w kategoriach demokracji i pluralizmu, jednak konkretne modele zachodnie mogą tu być stosowane tylko z zachowaniem pewnych warunków. Różnice tradycji politycznych i sytuacja ekonomiczna państw Europy Środkowej i Wschodniej uniemożliwiają w dużym stopniu zsynchronizowanie ich rozwoju ogólnego z Europą Zachodnią obecnie i w najbliższej przyszłości. W poszukiwaniu przez te państwa dróg przyszłego rozwoju zauważyć można powrót do wartości i struktur wywodzących się z przeszłości. Tendencja ta może pociągnąć za sobą pojawienie się nowych komplikacji zarówno wewnętrznych, jak i między państwami tego obszaru. Równocześnie na-

¹³ Por. H. Vogel, *Neue Aufgaben für die politikbegleitende Osteuropaforschung-Thesen*. „Osteuropa” z. 1/1991, ss. 78 - 80.

rody państw wschodnioeuropejskich mają poważne problemy z odrzuceniem obciążeń moralnych epoki komunizmu, ze zwalczaniem pozostałości struktur władzy opartych na zasadach stalinowskich, ze zmianą zuniiformizowanych wyobrażeń oraz przewyciężeniem obawy przed ryzykiem i odpowiedzialnością. Przejście do systemu demokratyczno-pluralistycznego w sferze polityczno-społecznej i systemu rynkowego w dziedzinie gospodarczej, wykształcenie nowych struktur społecznych wymagają długiego okresu i różnorodnych, skomplikowanych działań. Walka o przetrwanie w świecie opartym na konkurencji, o dostosowanie się do światowych osiągnięć technologicznych oraz obowiązek odtworzenia albo zachowania środowiska naturalnego w dużym stopniu utrudniają osiągnięcie spokoju wewnętrznego oraz kompromisu społecznego w krajach Europy Środkowej i Wschodniej¹⁴.

Kryzys państwa wielonarodowego, jakim był ZSRR, wymaga nowego spojrzenia na te kwestie, ponieważ ogromne różnice rozwojowe między różnymi regionami połączone są tu z brakiem tradycji demokratycznych. W najbliższej przyszłości należy liczyć się z powstaniem szeregu nowych państw, które wyłonią się po upadku Związku Radzieckiego, a więc koncentrowanie się wyłącznie na sprawach rosyjskich jest błędem merytorycznym i metodologicznym.

Konflikty etniczne i będąca ich następstwem migracja mogą stać się w najbliższym czasie problemem dla całej Europy. Nie można również zapominać o kwestii fundamentalizmu islamskiego, która także nabiera znaczenia politycznego. Do najpoważniejszych zjawisk politycznych regionu Europy Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej zalicza się także postkomunistyczny nacjonalizm, przy czym należy tu zdecydowanie rozróżniać elementy autorytarne i rasistowskie, związane ze skrajnym nacjonalizmem od antytotalitarnych i demokratycznych nurtów niepodległościowych. Nacjonalizm posiada bowiem z jednej strony istotne znaczenie dla zwalczania monopartyjnej dyktatury (jak w krajach bałtyckich lub na Ukrainie), z drugiej zaś strony wskazać można na antydemokratyczny charakter takich ruchów jak ideologia wielkosербска Miloševicia lub antysemitcko-patriotycznego ugrupowania „Pamjat” w Rosji.

Celem badań politologicznych podejmujących te kwestie jest analiza przełomu społecznego, politycznego i ekonomicznego krajów Europy Wschodniej i Środkowej, zmian tendencji rozwojowych jak również wskazanie podstawowych wytycznych polityki dobrego sąsiedztwa w Europie. „Badania wschodnioeuropejskie” poza kontynuowaniem wielostronnej analizy zagadnień tego obszaru powinny rozwijać na Zachodzie zrozumienie tych problemów, dostarczać właściwej ich interpre-

¹⁴ Jw., s. 79.

tacji i oceny. Powinno to także pomóc państwom reformującym swój ustroj w znalezieniu „drogi do Europy” i w odegraniu przez nie roli partnera w jednoczącej się Europie¹⁵.

Wraz ze zmniejszaniem się poczucia zagrożenia ze Wschodu również polityka bezpieczeństwa traci swą psychologiczną motywację — stwierdzają badacze niemieccy w swych wywodach dotyczących aktualnej sytuacji „badań wschodnioeuropejskich”¹⁶. Wiąże się to z faktem, iż Układ Warszawski został rozwiązany, poczyniono widoczne postępy w rokowaniach rozbrojeniowych, a w byłych republikach radzieckich zauważyć można przestawianie się przemysłu zbrojeniowego na produkcję dóbr konsumpcyjnych. Mimo to problemy bezpieczeństwa zbiorowego zajmować będą, ich zdaniem, nadal ważne miejsce w polityce Zachodu, a także w badaniach zajmujących się tymi kwestiami, ponieważ konflikt między Wschodem i Zachodem może być zastąpiony innymi istotnymi zagadnieniami politycznymi. W następstwie uniezależnienia się krajów wschodnioeuropejskich i usamodzielnienia się niektórych republik radzieckich ich armie stanowią mogą zarzewie nowych konfliktów i nowych zagrożeń.

W tym miejscu naszych rozważań trzeba zadać pytanie: jak naukowcy niemieccy z kręgu „badań wschodnioeuropejskich” widzą oddziaływania tak przez nich interpretowanej rzeczywistości krajów Europy Środkowej i Wschodniej na ogólny kształt tych badań i ich przyszły rozwój? Zaraz na wstępie owych uwag należy podkreślić, iż badacze ci mimo świadomości, że niektóre elementy aktualnej sytuacji w tym regionie Europy ograniczać mogą motywacje rozwijania dalszych studiów, dążą do wykazania ich stałej aktualności, ich znaczenia i roli w życiu politycznym, społecznym i naukowym Zachodu. Wskazują oni, że przesunięcie akcentów w tych badaniach, modyfikacje merytoryczne i metodologiczne prowadzić mogą jedynie do umocnienia tych prac badawczych, a nawet do wzrostu ich wagi i funkcji społeczno-politycznej. Spróbujemy prześledzić ich konstatacje w odniesieniu do określonych zakresów „badań wschodnioeuropejskich”, które tworzą interdyscyplinarną strukturę tych studiów i które są charakterystycznym elementem owego systemu badawczego¹⁷.

NAUKI POLITYCZNE

Jednym z istotnych czynników polityki wobec państw Europy Środkowej i Wschodniej jest znajomość ich struktury ustrojowo-państwowej, różnorodnych instytucji politycznych i społecznych. Zwłaszcza w obec-

¹⁵ Jw., ss. 79 - 80.

¹⁶ Por. A. Buchholz, *Künftige Aufgaben...*, s. 164.

¹⁷ Wszystkie dane por. jak wyżej ss. 164-168 oraz H. Vogel, *Neue Aufgaben...*, ss. 79 - 80.

nej fazie procesu przebudowy państw postkomunistycznych określenie roli i miejsca nowych partii politycznych i związanych z nimi prądów ideowych ma ogromne znaczenie w prowadzeniu konstruktywnej polityki wobec tych państw. W związku z powstaniem w krajach postkomunistycznych szerokiego spektrum kierunków politycznych i ideowych należy dokonać na Zachodzie reorientacji badań politologicznych, które dotąd nastawione były głównie na obserwację monopartyjnej struktury władzy państwowej ukształtowanej na wzór radziecki. Podobnie wzrost znaczenia parlamentów w krajach wschodnioeuropejskich stanowić powinien odrębną dziedzinę badań politologicznych prowadzonych w krajach zachodnich.

NAUKI PRAWNICZE

Nowego znaczenia nabierają zachodnioeuropejskie studia poświęcone systemowi prawnemu krajów postkomunistycznych. Wraz z rozwojem współpracy z tymi państwami w sferze polityki, gospodarki, życia społecznego, naukowcy zajmujący się tymi kwestiami zająć się powinni analizą przepisów prawnych, użytecznych w realizacji tej współpracy, a także ich krytyczną oceną, ze zwróceniem szczególnej uwagi na te akty prawne, które mogą być przydatne w opracowaniu różnego typu układów, umów i traktatów międzynarodowych. Obecnie przed administracją państwową w Niemczech oraz przed różnymi instytucjami Wspólnoty Europejskiej stanęło wiele zadań, które wymagają współpracy ze znawcami zagadnień prawno-ustrojowych w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Do takich zadań należy m.in. powołanie nowych instytucji administracji państwowej, które musiałyby zająć się współpracą z tym regionem Europy, utworzenie szeregu instytucji kulturalnych oraz fundacji społeczno-politycznych, które powinny zatrudniać specjalistów z zakresu prawa „wschodniego”.

NAUKI EKONOMICZNE

O ile procesy politycznych przemian w państwach środkowo- i wschodnioeuropejskich doprowadziły do realnego postępu w sferze demokracji i praworządności, o tyle gospodarka tych krajów, poza nielicznymi wyjątkami, znalazła się w sytuacji krytycznej i nie może uwolnić się od narosłych w epoce komunizmu struktur ekonomii centralnie kierowanej. Jednocześnie we wszystkich krajach tego regionu realizuje się ambitny program przejścia od gospodarki socjalistycznej do gospodarki rynkowej, przy czym w niektórych krajach ukuto pojęcie mające łączyć w sobie elementy obu systemów, tzw. socjalistycznej gospodarki rynkowej. W przyszłości należy się liczyć z tym, że tego rodzaju system ekonomicz-

ny przekształci się w różne warianty gospodarki rynkowej, wspieranej w różnorodny sposób przez działania państwa. Dla badań ekonomicznych prowadzonych na Zachodzie oznacza to, że obserwacja procesów przekształceń gospodarczych w państwach postkomunistycznych jest jednym z ważnych zadań badawczych, chodzi tu bowiem o oceny, w jakim stopniu procesy te przyczynią się do sukcesu gospodarki rynkowej lub do cofnięcia się ku mechanizmom gospodarki planowej. Ważniejszym jednak zadaniem takich badań będzie wypracowanie praktycznych zaleceń dla pomocy i współpracy w dziele przekształcenia socjalistycznych struktur gospodarczych. Rola i znaczenie tych badań w działalności politycznej i gospodarczej Zachodu będzie wzrastać.

NAUKI HUMANISTYCZNE

Zdawać by się mogło, że językoznawstwo jest dalekie od przemian dokonujących się w sferze polityki i ustroju krajów wschodnioeuropejskich. Tymczasem znajomość i nauczanie języków tego obszaru nabierają na Zachodzie znaczenia. W związku z zanikaniem dominacji sowieckiej w państwach postkomunistycznych, a co za tym idzie eliminacją wpływów języka rosyjskiego, także języki innych krajów Europy Środkowej, Wschodniej i Południowo-Wschodniej oraz różnych republik radzieckich powinny znaleźć swe miejsce w badaniach lingwistycznych i nauczaniu języków na Zachodzie. Autorzy niemieccy zwracają uwagę na dość specyficzne zjawisko występujące w ich zjednoczonym państwie. Otóż na obszarze byłej NRD poprzez szczególne eksponowanie nauki j. rosyjskiego i języków innych społeczeństw wschodnioeuropejskich stworzono niemały zastęp specjalistów. Kwestia kontynuacji nauki tych języków w szkołach różnego typu i na wyższych uczelniach jest obecnie przedmiotem ożywionej dyskusji w Niemczech.

Nie zmienione zostały zasady realizowania badań z zakresu historii Europy Środkowej i Wschodniej. Jednak i tu pojawiły się również nowości związane z faktem, iż w krajach tego obszaru ujawniono źródła i materiały, które poprzednio były w ogóle niedostępne, a także ustalono zjawiska i fakty, które dawniej oceniano na drodze skomplikowanych analiz i pośredniego wnioskowania. W dziedzinie badań historii Europy Środkowej i Wschodniej poszerzyły się możliwości analizy naukowej.

Prace z zakresu historii literatury tego regionu Europy mogą również powiększyć krąg swej problematyki o dzieła literackie, które poprzednio nie były w ogóle znane lub trudno osiągalne jako wydawnictwa konspiracyjne. Dzięki otwarciu zamkniętych dotąd archiwów osobistych i państwowych wzrosła także znajomość losów wielu pisarzy, zwłaszcza radzieckich.

Porównawcze badania z zakresu pedagogiki, podejmujące problematykę oświaty i szkolnictwa w krajach Europy Środkowej i Wschodniej po części będą kontynuowane w ich poprzednim kształcie, po części zaś zajmą się całym obszernym kręgiem zagadnień związanych z migracją ludności z tego obszaru na Zachód, jej adaptacją i koniecznością organizowania dla niej szkół i systemu edukacji.

Ważne zadania stoją przed badaniami kultury państw wschodnioeuropejskich, co wiąże się z „ciężkimi stratami”, jakie społeczeństwa tego regionu poniosły w sferze życia duchowego i kultury w okresie panowania „totalnej przemocy”. Po załamaniu się ideologii marksistowsko-leninowskiej społeczeństwa te potrzebują odrodzenia duchowego, zyskania nowych motywacji ideowych swego działania w nowej rzeczywistości społeczno-politycznej. Znaczący historycy kultury i ideologii w państwach Europy Wschodniej mogą inspirować działania mające na celu zlikwidowanie dystansu kulturowo-cywilizacyjnego między Wschodem i Zachodem. Ponieważ zaś przekształcenia duchowo-ideowe traktuje się jako „przedpole przyszłego rozwoju politycznego”, uznać je trzeba za szczególnie ważny element działań politycznych i naukowych.

Ważnym elementem w badaniach nad regionem Europy Środkowej i Wschodniej jest, jak to podkreślają autorzy niemieccy, „niezwykle obfity napływ informacji” z tego obszaru, który wymaga należytego opracowania i oceny. Związany jest on ze swobodą publikowania w państwach wschodnioeuropejskich dotychczas nieznanymi i niedostępnymi materiałami, a także z rozszerzeniem kontaktów osobistych badaczy. Należy ten fakt traktować jako zapowiedź normalizacji sytuacji w procesie wymiany źródeł i materiałów naukowych. Reformy realizowane w krajach Europy Środkowej i Wschodniej powodują, iż z jednej strony ogólny trend rozwojowy w tej dziedzinie należy uznać za pozytywny, z drugiej zaś strony daje się odczuć brak stabilnych form oraz instytucji dbających o właściwy przebieg współpracy i wymiany informacji. W takiej sytuacji szczególnym wymogiem jest krytyczna ocena doniesień i opinii płynących z Europy Środkowej i Wschodniej, zwłaszcza ze względu na występujący w nich subiektywizm ocen i wniosków. Jeszcze bardziej niż poprzednio postuluje się kontynuowanie interdyscyplinarnego dialogu w zakresie „badań wschodnioeuropejskich” w celu uniknięcia powierzchownych uogólniających spekulacji oraz jednostronnych opinii. Utrata poprzednio zajmowanego miejsca w polityce państw zachodnich przez te badania pociąga za sobą zacieranie ich „uprzywilejowanej” pozycji w strukturze nauki tych krajów oraz dążenie do związania ich wyspecjalizowanych dziedzin z „naukami macierzystymi”. W konsekwencji oznacza to, że badania problematyki wschodnioeuropejskiej tracą niejako swoją specyfikę stając się coraz częściej elementem ogólnych badań nad

zagranicą czy studiów nad różnymi regionami świata. Niemniej, jak to podkreślają autorzy rozważający te kwestie na Zachodzie, specyfika regionu Europy będącego tu przedmiotem badawczym zapewnia owym badaniom bardzo ważne miejsce w nauce krajów zachodnich oraz stawia przed nimi odpowiedzialne zadania.

Wiąże się to bezpośrednio z faktem, iż mimo uniezależnienia się krajów Europy Środkowej i Wschodniej od dominacji sowieckiej, region ten pozostaje nadal pewną wyodrębnioną jakością mającą „nieporównanie większe znaczenie dla krajów zachodnich niż poprzednio”. Odmienne uwarunkowania historyczne, polityczne, ekonomiczne i kulturalne w krajach postkomunistycznych mogą prowadzić, zdaniem publicystów niemieckich, do powstania nowych powiązań międzypaństwowych, których kształt i forma są na razie trudne do określenia, zwłaszcza że dołączyć tu mogą niepodległe państwa wyłonione z dążących do niezawisłości republik radzieckich. Innym ważnym aspektem tych procesów są zagadnienia etniczno-demograficzne. Zdaniem teoretyków niemieckich kraje Europy Wschodniej cechuje w „nieporównanie większym” stopniu niż występuje to na zachodzie Europy zróżnicowanie etniczne, żyją tu znaczne grupy mniejszości narodowych. Na obszarze byłego ZSRR, po wieloletnich usiłowaniach stworzenia jednolitego „narodu radzieckiego”, problem konfliktów etnicznych i narodowych jest jeszcze poważniejszy niż w innych krajach postkomunistycznych. Przemiany polityczno-społeczne umożliwiające swobodne przemieszczanie się ludności w obrębie tego regionu, lecz także na obszarze całej Europy, zaostrzą problemy etniczne i prowadzić mogą do wielu nowych konfliktów, których pojawienie się, rozmiar i formy powinny stać się przedmiotem analizy i wniosków wypracowanych przez „badania wschodnioeuropejskie”. Autorzy niemieccy podkreślają także, iż odrębnym zagadnieniem, wymagającym naukowego opracowania są kwestie egzystencji niemieckiej mniejszości narodowej, jej dążenia do uzyskania pełni praw lub do wyjazdu i osiedlenia się w Niemczech.

Oddzielnym problemem kształtującym obecnie rzeczywistość krajów postkomunistycznych, a co za tym idzie koniecznym do uwzględnienia w aktualnie prowadzonych badaniach na Zachodzie jest „dramatyczna nierówność” rozwoju między Wschodem i Zachodem. Przyczyny powstania tak głęboko sięgających różnic ekonomicznych są wielorakie, przy czym w przeprowadzeniu reform stoją na przeszkodzie stare i nowe mechanizmy polityczne, ekonomiczne i psychologiczne, zaś różnorodna pomoc z Zachodu może przynieść tylko okresową ulgę. Przedsięwzięcia kooperacyjne realizowane są w bardzo ograniczonym wymiarze, przy czym przyczyny tego stanu rzeczy występują zarówno na Wschodzie, jak i na Zachodzie. W chwili obecnej nie są znane zasady, na podstawie

których kraje postkomunistyczne Europy Środkowej i Wschodniej mogłyby być włączone w system zachodnich i azjatyckich krajów uprzemysłowionych. W konsekwencji przewyciężenie nierówności gospodarczej związane być musi z rozwiązaniem szeregu problemów politycznych, społecznych, demograficznych i psychologicznych. Problemy materialne, zagadnienia poziomu cywilizacyjno-ekonomicznego są łatwiejsze do pokonania, jeśli mają podbudowę teoretyczną i ideologiczną u obu partnerów współpracy gospodarczej, na Wschodzie i na Zachodzie, a w tej dziedzinie szczególnie dużo do powiedzenia mają „badania wschodnioeuropejskie”. Istota nowej orientacji tych badań polega na wyznaczeniu punktów ciężkości od opracowywania i interpretowania informacji aż do współpracy w rozwiązywaniu konkretnych problemów z zakresu wymiany gospodarczej, ogólnych stosunków politycznych i społecznych.

Różnorodne programy wspierające tego typu działania są już wprowadzane i rozszerzane. Fundacja *Volkswagena* realizuje program poświęcony zagadnieniom gospodarczo-prawnym w Europie Wschodniej. Wspólnota Europejska (tzw. Komisja V) podjęła tzw. program *Tempus (Trans European Mobility Scheme for University Studies)* zajmujący się badaniami i kształceniem kadr w Polsce, w Czecho-Słowacji, Bułgarii, Jugosławii i na Węgrzech. *DAAD (Deutscher Akademischer Austauschdienst)* podniosła wydatnie kwoty na wymianę z krajami Europy Środkowej i Wschodniej, *Deutsche Forschungsgemeinschaft*, z poparciem Federalnego Ministerstwa Badań Naukowych i Technologii, realizuje szeroki program współpracy z akademiami nauk i uczelniami państw tego obszaru.

Zawężeniem byłoby jednak traktowanie współpracy naukowej osób zajmujących się „badaniami wschodnioeuropejskimi” z naukowcami państw Europy Środkowo-Wschodniej wyłącznie jako wymiany między specjalistami określonych kierunków badań. Ich specyficzne zadanie polegać ma na spełnieniu roli pośrednika w realizacji różnego typu przedsięwzięć kooperacyjnych, roli związanej ze specjalistycznym przygotowaniem i znajomością języków tego obszaru. Przedsięwzięcia takie nie mogą być podejmowane niejako automatycznie, ich realizacja wymaga celowej działalności organizacyjnej, do której, zdaniem autorów niemieckich, „badania wschodnioeuropejskie” w krajach zachodnich są „jeszcze słabo przygotowane”. Jedną z form wspomagania procesu reform w krajach postkomunistycznych winna być działalność na ich terenie instytucji szerzących idee Europy zjednoczonej, idee demokracji i pluralizmu w rozumieniu zachodnim. W ich tworzeniu i działalności niemałą rolę mogłyby odegrać placówki badań Europy Wschodniej i naukowcy związani z tym środowiskiem. Za najtrudniejsze do zdefiniowania i zrealizowania, a jednocześnie za najważniejsze zadanie ideowo-polityczne uwa-

za się stworzenie właściwego klimatu duchowego, który umożliwiłby proces reform w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Sprzyjać temu mogłoby między innymi umacnianie w tych państwach i ich społeczeństwach idei ogólnoeuropejskiej wspólnoty narodów. Do realizacji tego przesłania „badania wschodnioeuropejskie” predestynowane są „w sposób szczególny”, rozporządzają bowiem określonym zasobem wiedzy o owym regionie, znajomością historii, współczesnych problemów politycznych, społecznych, gospodarczych, kulturalno-duchowych, wreszcie języków społeczeństw Europy Środkowej i Wschodniej.

* * *

Przyszłość badań problematyki Europy Wschodniej zależy w sposób zasadniczy od procesów dokonujących się w tym regionie. W środowisku specjalistów z tego zakresu badań dyskutuje się ciągle rozmaite scenariusze rozwoju sytuacji: od powrotu do form centralistyczno-totalitarne-go ustroju aż do wizji sukcesu głębokich i szybkich przemian. Biorąc pod uwagę różnorodne przesłanki polityczno-społeczne, gospodarcze i ideowe teoretycy niemieccy formułują następujące wnioski dotyczące przyszłego rozwoju „badań wschodnioeuropejskich” w Niemczech i innych krajach zachodnich.

W związku z usunięciem dominacji sowieckiej w Europie Środkowo-Wschodniej, a także w następstwie zmiany klimatu politycznego w skali globalnej oraz zjednoczenia Niemiec studia prowadzone w duchu tradycyjnie pojmowanego konfliktu między Wschodem i Zachodem ulegną niejako w sposób naturalny redukcji. Należy jednak uwzględnić brak stabilizacji i możliwość konfliktu w Europie Wschodniej. Ewentualne następstwa takiego zwrotu sytuacji skłaniać muszą do bacznej obserwacji i opracowania wariantowych wniosków.

Duża część badań problemów wschodnioeuropejskich będzie realizowana nadal, mimo, a może właśnie dlatego, że nie są zależne od wpływów polityki. Należą do nich szerokie dziedziny językoznawstwa, historii i kultury krajów Europy Środkowej i Wschodniej, a także inne znaczące zakresy „studiów wschodnioeuropejskich”. Nowe zadania badawcze sformułować można następująco:

— Zależnie od tego jak rozwijać się będą stosunki z krajami Europy Środkowej i Wschodniej występować będzie określone zapotrzebowanie na ugruntowane analizy dotychczasowych stosunków. Należy zwrócić szczególną uwagę na fakt, iż statystyki publikowane w krajach komunistycznych były po części sfalszowane, że wiele informacji jest dostępnych dopiero teraz oraz, że powstają dziedziny badań, których podstawy naukowe mogą być wypracowane dopiero dziś. Oznacza to, że nie tylko w krajach Europy Wschodniej, ale i Zachodniej potrzebne są wyczerpu-

jące i jednocześnie krytyczne prace modelowe dające podstawę naukową wzajemnym stosunkom.

— Należy brać pod uwagę fakt, iż dystans ekonomiczno-społeczny między Wschodem i Zachodem może trwać jeszcze długo. Szczególnie istotnym problemem jest więc prawdopodobieństwo rosnącej migracji na Zachód, co skłaniać powinno do oddziaływania na stabilizację stosunków w regionie Europy Środkowej i Wschodniej, w dobrze pojętym interesie obu stron. Dla takiej stabilizacji potrzebne są nie tylko działania polityczno-ekonomiczne, wymaga ona również przedsięwzięć w zakresie życia kulturalno-duchowego. Demokratyzacja życia politycznego i społecznego, gospodarka rynkowa i postępujące uniezależnienie się narodów wschodnioeuropejskich stanowią niezbędny warunek przeciwstawienia się powrotowi „starych” form ustrojowych i dawnego sposobu myślenia.

— Wraz z odzyskaniem niezależności przez kraje Europy Środkowej i Wschodniej innego charakteru nabierają stosunki z tymi państwami. Wypracowanie właściwej formuły tych stosunków jest jednym z głównych zadań prowadzonych obecnie na Zachodzie „badań wschodnioeuropejskich”, formuły opartej na znajomości problematyki owego regionu, historycznych i współczesnych uwarunkowań polityki wobec tego obszaru, a także przesłanek przyszłego rozwoju wzajemnych relacji między Wschodem i Zachodem.

— Autorzy niemieccy piszący o tych zagadnieniach, wskazują na jeszcze jeden krąg problemowy, jaki powinien być przedmiotem obserwacji i interpretacji niemieckich „badań wschodnioeuropejskich”. Jest to problematyka „szczególnego rodzaju”, a mianowicie zagadnienie istnienia w krajach Europy Wschodniej mniejszości niemieckiej, jej miejsca w społeczeństwach tego regionu, jej praw i stosunku do państwa, w którym mieszka. Analiza tych kwestii może stanowić obecnie jeden z bardziej eksponowanych zakresów badawczych niemieckich studiów nad problematyką wschodnioeuropejską.

W ogólnych wnioskach publicystów niemieckich podejmujących problemy współczesnych badań tego typu wskazuje się, że procesy dokonujące się w państwach Europy Środkowej i Wschodniej stanowią czynnik, który z jednej strony poszerza zakres badań już prowadzonych, z drugiej zaś stawia przed nimi nowe, nie podejmowane dotąd zadania, do których realizacji „ani teoria tych studiów, ani ich praktyka nie są w ogóle przygotowane”. Jest to więc powód, aby przeprowadzić na nowo analizę merytoryczną i strukturalno-organizacyjną tych badań. W sposób pryncypialny należy dokonać wyboru problemów i dostosować doń strukturę organizacyjną „badań wschodnioeuropejskich” oraz zasady ich finansowania. Dostarczanie środków na realizację tych prac oraz rozbudowa określonych instytucji jest, zdaniem autorów niemieckich, najbar-

dziej „opłacalną” inwestycją z jednej strony w dziedzinie nauki, z drugiej w sferze działań politycznych.

Problemem związanym ideowo i merytorycznie z „badaniami wschodnioeuropejskimi” jest tworzenie i umacnianie duchowych podstaw zbliżenia i przymierza między Wschodem i Zachodem. Tak jak pokój między państwami wymaga ukształtowania adekwatnego dla współżycia między narodami ustroju politycznego, obok wszelkich regulacji prawnych w procesie zbliżenia się i wzajemnego poznania niezbędny jest wewnętrzny, zadowalający obie strony konsens duchowy. Zasada takiego konsensu wobec obciążonych wieloma uprzedzeniami stosunków między Wschodem i Zachodem nie jest jeszcze, zdaniem publicystów niemieckich, wystarczająco sformułowana, mimo że jej znaczenie teoretyczne, praktyczne i emocjonalne dla przyszłości tych stosunków nabiera obecnie szczególnie aktualności. W tym wypadku rola i znaczenie „badań wschodnioeuropejskich” są bezdyskusyjne jako dziedziny nauki zajmującej się sytuacją w Europie Środkowej i Wschodniej oraz ogólnym kształtem stosunków między Wschodem i Zachodem.

Podsumowując powyższe refleksje stwierdzić należy, że uwaga teoretyków i praktyków zachodnich, a zwłaszcza niemieckich, zajmujących się problemami Europy Środkowej i Wschodniej koncentruje się jednoznacznie na zagadnieniu powiązań między przemianami politycznymi, społecznymi i gospodarczymi w tym regionie a kształtowaniem aktualnej formuły owych studiów. Zasięg tych badań w niektórych dziedzinach maleje, w innych zaś spektakularnie wzrasta. Pojawiły się także nowe zakresy badawcze podejmujące problemy dotychczas nie znane i nie analizowane. Zmienia się również klimat wokół tego typu badań. Oskarżane dawniej nieraz o negatywny wpływ na rozwój stosunków między Wschodem i Zachodem, są coraz częściej po obu stronach uznawane za pośrednika między społeczeństwami obu obszarów, stając się w coraz większej mierze jednym z czynników wzajemnego poznania się, zbliżenia i przymierza społeczeństw i narodów, których przyszłością jest życie w jednoczącej się wspólnej dla wszystkich Europie.